ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Десь із донецьких степів набігав цей вітрюга, кидався у харківські передмістя, буйно мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамовитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВ-иком. У звертистих зльотах роїлась хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів калюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же наїжений, як і вони, з піднятим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений в себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечему, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близенько заясніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Вії злегка затремтіли. Очі лукавенько звужувались, нерішуче мружились і в куточках синяво-темних западин, що їх обрамляли, наростав жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтесь, чого ж ви?.. Лайтесь, Аркадео! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипкавий басок.

— Чортів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши в такий спосіб досаду та замішання.

— Проклятий вітер! — в тон мені підхопив Хвильовий і, не послаблюючи хлопчакуватої задирливості, патетично докінчив дальшим тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра вітровіння!

— Воно й видко. Чи не вітром натхненний штовхаєтесь ви, друже, мов той домовик?

— Бо ви, друже, сунете, мов той паровик. Ха-ха... От, бачте, й полаялись. Тепер легше буде. Між іншим, ви теж залюблені у вітер, а тому любіть його, будь ласка, не тільки за письмовим столом. Цікаве, між іншим, явище: сучасна наша література дуже часто має до діла з вітром. Ви постерегли це? Безліч прикладів можна навести. А чому так? Га?

— Стихія вабить.

— Припустімо. Але чому саме ця стихія? Вабить? Га? Чи не здається вам, що справа тут не тільки в силі й розмаху, якими почалась була революція? То — само собою. То — вже вчорашнє. Чи не здається вам, що тепер тут діє ще інший чинник — особливий біль? Так, так! Прокинулась і мучить невситима нудьга. Розумієте? У тій стихії — збудна сила, гін, літ, удар... Розбурханий степ, неосяжні простори, невимовна, неймовірна заобрійна далечінь. Далечінь завжди по-своєму особливо мучить. А тут щойно відчула людина крила, спробувала ними змахнути — нема як, нема вже тих крил... Розумієте? Ні, не приреченість, не те, що в російського поета. "Так мєльніца, крилом махая, с землі не может улєтєть". Не безнадія, ні! Навпаки, органічне стремління вперед, пристрасне упевнене поривання і віра. Отже — нудьга, величезна нудьга за чимсь можливим, здійсненним, тільки таким далеким... Таким, як сама далечінь.

Наша розмова ніби недавно перервалась, і ми її тепер знову продовжували —така вже була звичка. Розмова точилась у надто несприятливих умовах, коли крижаним подувом забивало віддих, стискало губи, глушило, рвало слова. Але звичка тяжіла над усе, і тут ось серед завихреного майдану могла легко розкипітись найгостріша дискусія.

Ми зупинились осторонь, щоб не заважати перехожим. Ми сутулились, заслоняючись спинами від розгойданої хуртечі.

Невеликий на зріст, але жилавий, учепистий, Микола раз у раз похапцем загортав поли свого чорного давно зношеного пальта. Давно знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде, викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, приїхавши з закордону, та й залишив, замінив зручнішим старим кашкетом...

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орляні крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різкими характерними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодості, ясніло повсякчас внутрішнім відрухом енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задирливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла затятість, щелепи міцно стискались і коротке підборіддя уперто кам’яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя.

Змістовна втома і тиха м’яка зажурність леліли в них під час спокою. Скільки тоді вгадувалось простої природженої, глибинної мудрості, сердечної людяності, найніжнішої теплоти!

Але щойно порушувався цей спокій, — яким настороженим блиском спахкували вони, який нестримний вогонь займався, яке буяння, полумінь і гроза! Нічого не хотіли тоді вони знати, крім найчистішої чесності. Нічого не можна було приховати від їхнього занурливого проймаючого натиску. Тривожна їхня допитливість загрібала, вивертала

чужу душу і, лише дійшовши істотності, твердо відчувши правду, бодай гіркотну, але правду, — починала втихомирюватись.

А коли траплялось щось радісне чи смішне, вони переймались таким щедрим і щирим світлом, наче ніколи не зазнавали духового болю і втоми. З них, з найзатайніших їхніх куточків, з отих золотих жаринок випромінювалась сила-силенна добренної соняшності, осяйного чудесного захвату. Тоді безпосередність нагадувала дещо первісне, цілинне, мов непорушене ще дитинство. І тоді повнота радості вихлюпувалась через вінця, а бризки її, падаючи навколо, збуджували до сміху хоч яке зашерхле, чи пожоване, чи шерстю обросле серце.

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового!

— Аркаша, звідки ви топаєте і куди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима і за звичкою ж, хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Піднарядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожко, значливо перепитав він.

Авжеж. Маючи офіційне відрядження, зможу вільніше пересуватись і зазирнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакцій, звісна річ, чим-будь одпишусь, там уже видко буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини тієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою перспективи, чим може це все закінчитись.

Він ураз похмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись у бік.

Це була весна 1933 року, пам’ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же нарід. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей-бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руїнницьку ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти совєтської влади і, користаючи з обурення та безладу, здійснити свої "контрреволюційні" заміри. Цей примат настирно й всебічно обґрунтовувався, обростав щодня свіжими прикладами. Старанність аґентури напружувалась до краю, виявлявся на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, большевикам.

І під навалою доказів, під впливом талановитого політичного крутійства заходила в суспільстві розгубленість, неясне розуміння суті подій. Звичайно, багато хто за цією невтомною метушнею спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання щільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зірвавши облуду захлипаної мітинґовості, збагнути незаперечне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава, їй-бо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моєму спрямуванню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз грунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено сказав:

— Так, так. Треба конче там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірялись їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре, — до Бичка. У Лохвиці, між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може нам пригодитись, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичились старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Одразу стало затишніше, відчулось полегшення.

— Слухайте, Миколо, мені набігла непогана думка. А що, якби й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була оказія, і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможно, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене і засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, їдемо разом!

Але криласті брови тісніше збіглись на переніссі, очі вже задумано зосередились, все обличчя трошки витяглось. Хвильовий спокійно, розважно сказав:

— Ні. Це, на жаль, неможливо. Я буду вам заважати.

— Ні чорта подібного! Та як ви смієте щось такого? — напався я з нарочитою різкуватістю, знаючи добре його благородну вдачу й дуже шанобливе ставлення до праці своїх товаришів. Я доводив, що на місці кожен з нас робитиме своє, один одному не заважаючи, — напевне якось помиримось. Я підкреслював, що вдвох нам, безперечно, буде охотніше, краще, — тим паче в сьогоднішніх складних умовах. Врешті я висловив припущення, що сам я, можливо, йому заважатиму, — тоді інша річ.

— Оце вже, дійсно, ні до чорта подібного, — рішуче заперечив він. — Але... але ж ви перший взяли туди відрядження.

— А ви перший Бичка сповістили. От і квит! По руках, значить — їдемо.

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, невиразно чмихнув, засміявся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумаю. Сьогодні вам подзвоню.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими скоцюрбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несмілий благальний голос:

— Згляньтеся, голубчики. Не на мене — на дітей...

Просила молода ще жінка, яку горе, видко, передчасно постарило. З одягу, мови і недосвідченої поведінки зразу було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє посинілих, лякливо наструнчених хлопчиків.

Таких голодуючих з’являлося в місті день у день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсильна, кінець кінцем. Мов прокажені, вони тулилися на зубічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто просили вони без слів, лише одним незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стриміла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли мукою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згріб усе, що було в ньому, й віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно одійшла. Слідом за нею, цупко тримаючись за поли, подріботіли приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогітно вирвалось з його грудей, але тут же опанувавши себе, він приглушено, злісно крізь зціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітра вітровіння.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і, додумуючись щось своє, подав мені руку.

* * *

Ми жили на Барачному провулкові, у новому великому будинку, спеціяльно призначеному для письменників, що промовисто звався "Слово". Хоч помешкання тут визначались догідністю, зате примусове життя в цій "позолоченій клітці" дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клюбах на безнастанних і обов’язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусили перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почуваючи себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідою, голос якого досить виразно бренів за стіною. І тому в цьому зовні імпозантному будинкові, в його просторих ясних кімнатах здебільшого ходили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамовитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі одверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпики; коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву — "крематорія", що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі "крематорія" і, пізнавши мої кроки на сходах, загодя одчинив двері, ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька пар якось разом придбали для нашого гуртка мисливців, засмальцьована військова уніформа та геть поруділа шкіряна куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплечника (якусь хвилину доведеться заждати), і гостинно підморгнув у бік лискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я одмовився, хоч він натискливо пропонував. Нараз, махнувши на мене рукою, мовби на людину пропащу, сприкрено одійшов, заповзявся хутчій ладнати наплечника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відрухом голови покликала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним їдете. Ах, йому знов щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його...

Вболіваючи, з хрускотом заломила пальці, закліпала очима, які пойнялися сльозою. Цю худорляву, бліду, лагідну жінку підхопив колись громохкий вихор революції, колись вона лежала поруч з Миколою при одному кулеметі і, подаючи набійну стьожку, довго, героїчно одбивалась од денікінців. Та потім... потім романтичний запал упав, зайшло тяжке розчарування, свідоме "механічне" вибуття з партії. Тепер стояла вона виснажена, дуже постаріла, засмучена і шепотом із таємничою тривогою запевняла:

— Щось буде, щось трапиться, от пом’янете моє слово. Микола дивно якось натякнув, а ви ж добре знаєте його страшну... оту його проклятущу інтуїцію.

Справді, ми вже не раз мали нагоду пересвідчитись, як він умів передчувати, майже точно вгадувати. Навіть у справах сторонніх, навіть у випадках, що не мали нічого спільного з його основним життєвим спрямуванням. Не дивно, отже, що в тих напружених часах виключна Миколина інтуїція особливо загострилась. Я всіляко намагався заспокоїти Юлію Григорівну, пообіцяв їй, що в нашій подорожі все буде гаразд.

— Ой, послалась доріженька через яр, через яр... — співомовкою нагадав про себе Хвильовий і спитав загадково: — А що ви думаєте, Аркадео, який той яр? Гарячий чи холодний? Га?

Тут же, не ждучи відповіді, додав іронічно:

— Їдемо, значить, вивчати новий кардинальний процес соціалістичного будівництва — голод. Ну, що ж, допоможемо, чим зможемо. Юлія, де мій грундулет? — пошукував уже за своїм перем’ятим кашкетом, вживаючи жартівливої назви, наданої товаришами. Але видко було, що це — навмисна веселкуватість, що за нею криється беручкий неспокій, пекуча досада.

Від "крематорія" шлях нам ліг повз клініки до знаменитого у всьому Союзі хмарочоса — Будинку Промисловості. Там сіли до автобуса і по якійсь чвертьгодини вже окунулись у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, зчиняючи велетенське переселення. Юрми людей чорним плавом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозливо гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покірливий табун, горнулись одне до одного, суцільними лавами одхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторих залях, коридорах, переходах і сходах купчилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Вперемішз вузлами, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутіні задушливих випарів неначе коливалась потворна химера, неначе розп’ялась невблаганна примара погибелі. Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з

голодом з’явився неодмінний його супутник — черевний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби людей приступом брали потяг. Були до краю збурені. Пхалися навмання, грубо лаялись, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все проклинаючи, — аби тільки потрапити до вагона, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, одкинуті байдужою потугою машин, і часто падали під вибухи зарізаного зойку. Падали, зім’яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непроникливе, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушимий погляд у стелю. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. Штампуючи квитки, він пильно оглянув нас і, ще раз глянувши, сказав Хвильовому:

— Десь я вас зустрічав... знайома ніби людина.

— Можливо. На віку, знаєте, як на довгій ниві, — знехотя кинув Микола.

— Та й ви мені когось ніби нагадуєте, — примружився контролер у мій бік.

— Можливо. Хто при чому ходить, те й знаходить, — добродушно, хоч і двозначно озвався я, насторожений занадто широкою обізнаністю й балакучістю урядовця.

Прозорий натяк мусив би одразу паралізувати його закрадливість, якщо він справді виступав у ролі совєтського детектива. Але він досить простакувато й теж добродушно розповів, що вже багато років ходить отак поміж незчисленних пасажирів, натрапляє іноді на одних і тих самих подорожніх, отже в загальному калейдоскопі постатей, що мигтять перед ним, хоч-не-хоч губиться притомленою пам’яттю. Провідникові вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно. По правді, як на тодішні обставини, купе не виглядало брудним,— мабуть, хотів начальник виявити свою хазяйновитість, а водночас прихильність до нас.

Невдовзі по його відході повернув провідник із віником та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом сонливим, він на перший погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та нарікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи відгуку, він скерував рясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку:

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучою валить, трощить, як та банда — і нікакіх гвоздєй! Опять же, сказать, грязь розносять, заразу. Істинне слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен,— зауважив я.

— Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки. — Таке сомнєніє кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?.. Мовчите? Видать, що й вам трудно висказаться. А я так своїм дурним розумом понімаю, що тут не люди винні, а власть.

Його біляві коротенькі вії часто заморгали, ніби він напружено міркував і вичікував від мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам’явся, зітхнув. Зиркнувши на горішню лавку, де в тій же позі, мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум’ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов. Кортіло продовжити розмову. З останнім спритом, з хитреньким увертом знову посипались нарікання і як вислід прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже одверто говорилося, що влада обдурює, знущається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознатєльний, — лагідно перебив я його.

— Ну, конечно.

— ...сознатєльний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник завмер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розкотився нестримний сміх. Микола реготав так заохотливо, що годі було і мені самому стриматись.

— Ну, і шутульники ви, бачу, єй-право, — викрутився службовець, посміхнувшись і собі. — Але такими словами шуткувати не полатається. Я з вами, так сказать, по-свойському, а ви...

— І ми по-свойському. Коли б ви були не сознатєльний, я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознатєльний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи непартійний, то неважно. Тільки я малограмотний, а ви, сказать, образовані. А проте ви мої ошибки піддержували. Факт! То хто ж із нас контрреволюціонер виходить?

— Виходить, — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері і вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не позволяю. Нікакіх гвоздєй! — рішуче запропонував я.

Його таємниця

Він щось хотів іще сказати, але натомість кекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. А Хвильовий стинався усім тілом.

— От протоплазма! І як вам вистачило на нього терпіння?

Що ж... вивчає поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про ганебну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську "тюрму народів", про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватись червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміщанення, збуржуазнення, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості й всебічного поступу, а також явну неминучість новітнього термідору. Про український нарід, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею і обдарованою, але напівзраненою, напівспантеличеною і завжди роз’єднаною інтелігенцією. Та багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрасно одне одному доводили й трохи романтично мріяли під монотонне постукування коліс.

В купе стало хмарно від цигаркового диму. З головою згаряченою та обважнілою вийшов я до тамбура, де крізь розбиту шибку середніх

дверей текла степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протяжливий плач. Серед нічної сутіні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені постаті не ворухнулись. А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякатись, ще раз поспитав, хто ж там і чого скимлить? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопченя вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п’ять, і поміж ними, нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвести його, щоб забрати до вагона, як він брусувато одсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочувань з боку сусідів пощастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, заходився одразу годувати вихрастого кирпатенького гостя, який продовжував тулитись і позирав сторожко, набурмосено, мов те вовченя. Але Микола зумів так вдало підгорнутися до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже застигнуте в кулачок серце. Виявилось, що батько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною силкувались пропхатись до вагона. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

— Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати, вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потягу нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошукувала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмістилися в тісному купе. Щастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все гладив його невкладистою шкарубкою рукою і повільно розповідав про своє горе.

Працював, мовляв, хазяйновито, зобов’язання перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок одміряв старанно, новий додатковий податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам собі ж на остюках, лушпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожніла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустився берега на одчай душі, жебрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддасть. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, ліпше людям ведеться. Хоче там в одному селі під Кам’янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з’явився провідник.

— Посторонніх впущать воспрещається, — суворо проголосив і скомандував до наших гостей:

— Ану, братва, витрясайсь одсюдова!

Ми запротестували, пояснили, що ці люди доїдуть з нами тільки до Ромодана, і — отже, нічого здіймати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх впущать воспрещається, говору вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил і пропонував доплату за додаткових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть, і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говорю: Посторонніх впущать воспрещається! — тупо випалив службовець і заміристо шарпнув селянина: — Витрясайсь одсюдова!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!..

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі буяли розхристаним гнівом. Вся істота нап’ялась, готова до разючого удару. І цей удар напевне стався б, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його до краю приголомшила сміливість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чимраз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахиляючи праве рамено, в якому, видко, ярився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодана ніхто нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі, хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію.

Перелізаючи через купи сонних тіл, продираючись крізь задушливу тісноту, вийшли зрештою вдвох на одкритий перон, щоб тут дочекатися потягу на Лохвицю. Одразу ж від перону починався голий степ, розгонисто стелився навкруги, і велика станція, обарвлена вогнями, бовваніла серед нічної степової стихії, мов зачудований самотній корабель. Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому

пухли голодні люди. Перед нами лежала благословенна земля, в якій таївся незліченний скарб і яку здавна підгорнув під себе загребущою лапою чужинець.

— Миколо, — натякнув я, вказуючи в далечінь, — а тут десь, мабуть... і шведські могили.

Він нічого не відповів. Він довго задумано мовчав. Потім злегка доторкнувся до мене, притишено, значливо мовив:

— Знаєте, оце якоїсь ночі знову приходив Василь. Ах, яка мука була! Стояв у кутку біля канапи і сам дуже мучився, ніяк не міг розпочати розмови...

Ще хвилинку подумавши, пересмикнувши, за звичкою, плечима, він додав:

— І ніяк не збагну я цього явища. Ви ж знаєте, я не містик і не ханжа. І не п’яний я був. І так воно якось — чи сон, чи дійсність... Чорт його зна!

* * *

Вранці ми висіли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на ввесь СССР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської фльоти, людина з міцнющим здоров’ям, ясним розумом і організаторським хистом, — той самий Бичок. З ним запізналися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Калянник, я) на літературні виступи і полагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожнілої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав із Лохвиці Васильківський. Обоє багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні свіжі приклади. Вже були, як виявилось, одверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насіннєві фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші вбивства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контрвихватки. Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наосліп, навмання і раз у раз нові рясні трупи по дорогах. Були своєрідні прояви родинного благородства і різні способи самогубств. Було неймовірне безладдя, безнадія, відчай. Був жах.

А чи вживалося якихось заходів, щоб усьому цьому покласти край? Так. Принаймні, на папері. Шумувала щоденна злива директивних загадувань, які часто одне заперечували, створювали ще більший розгардіяш і свідчили про нерозсудливість або розгубленість самої влади. Щоденний невідступний адміністративний натиск, яким справу лише заганялося в тупець замість вдумливо її зважити, прозирнути в корінь, знайти вихід менш болісний, еластичний та ефективний.

А чи можна було взагалі не припустити всіх цих тяжких подій? Ну звичайно. Навіть запроваджуючи колективізацію, можна було уникнути цієї руїни, цих масових жертв і величезних матеріальних втрат. Слід було тільки загодя добре урахувати обставини, пильно передбачити всю складність і трудність. Не динамітом оперувати, вулканізуючи всю Україну, а дисциплінованим чином, найсуворішою плановістю. Не хапатись безоглядно й нещадно, а братись помірковано й дбайливо.

То невже ж там, у Кремлі — такі головотеси й бездари, що не спромоглись на попередню продуманість і належне підготування? Звичайно, ні. В такому разі, очевидно, чогось вони не додумали, частково помилились? Припустимо, що так, але частково. В такому разі, може, на місцях директиви центру перекручуються? Припустімо й це,

але знову ж — частково. Поза тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає серйозні сумніви. Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби чомусь спеціально треба збурити населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколошкати, розкидати, знесилити, знівечити.

Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але дещо особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірно, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалася ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він зривався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмашисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались полум’ям пристрасті, нагнічені слова поспішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звично скромний та зовні непоказний, в ці хвилини одразу виростав, велично підносився понад гурт. Ні, це не була магія добірної красномовності — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишав по собі слід. Це була виключна загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий натхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну "єресь" і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку "єретиками". Колізія тільки починається. Ця сталінська п’ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи

вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: "Годі! Завісу!".

Так, пам’ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнатці на Лимарівській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкувань тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: "Геть од Москви!". Він завжди перший умів відчути те, що хаотично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й лаконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців. Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії "Урбіно", що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І саме він тільки міг бути натхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організації "контрреволюційної". Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у виданні "Літературного Ярмарку", де під маскою співробітництва правовірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і "Ярмарок" розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження "Пролітфронту", де так само затушковано продовжували існувати традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі й труднощі ніколи його не зупиняли,— навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям, він, проте, не розчаровувався. Він твердо вірив у соняшне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її "хождіння по муках".

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він, — оцей допитливий, непогамовний "м’ятежний" Микола, в якому завжди ми вбачали криштальне, але розіп’яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі план, ми рушили на села. Заводська бричка поволеньки сунулась зболоченим шляхом і тільки надвечір почала наближатись до першого нашого об’єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалець видніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній

квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні визбирують торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянін торжествует, — з гіркою ж іронією нагадав Хвильовий пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливому тоні, міняючи залежно від пори року початкове слово, навіть мотив для нього дібрав характерно-московський. Але мені спали на думку зовсім інші улюблені його рядки з Горація, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— "В годину розпачу умій себе тримати і в хвилі радості заховуй супокій"...

Микола мовчав, спустивши голову. Потім, зітхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... "однаково прийдеться умирати — о, Деллію коханий мій!".

В надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктувані гливкою багнюкою, і тороплено кляхкотіли, захлиналась колеса. Дорога, посмугована коліями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, кипіло в розпаношеній навалі хмар, окрайці яких займались і тліли, роздимлюючись на небо злотаво-попелястою млою. Такі хвилини в природі навівають відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть, не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?.. не встиг злякатись, бо

думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, да. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум’ятився, сіпнув, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мовби муху зганяв. Видко, був незадоволений на самого себе. І, щоб перемінити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровим. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до "азіятського ренесансу", гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діалектика! Азіятський ренесанс обертається на своє рішуче заперечення. Яка моторошна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської "параші". А за дверима невсипущо вартують, пильно позирають в "очко", грубо погейкують вкупі з різними Смердяковими та Свідрігайловими свої ж ріднесенькі хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленки, енки, енки... браття Каїни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, жде їх неминуча загибель, їх використають, скільки треба, і потім, як негодящий баласт, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинувся на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній досвідчений і заповзятливий чолов’яга зумів якось зациліти з родиною, навіть коровчину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре озброєний і міцно забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало

ясно, що вже три чверті села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цілковита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з’їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нужденних, як і хазяї. Вони самі впрягались, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу, — і в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапались вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, додивлялись. Ми чули, як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко, щоб закропитися, і, не діставши його, злісно, аж погрозливо, зверталась до неба:

— Господи, за що Ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколою нашими спостереженнями й думками, що раз у раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами це не скажеш. Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів кріпився, помовчував, однак хвороба силоміць валила мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й попсувались, під’їхати до нашого села, відмежованого, як

острів, було нелегко. Але через півтори доби ледве притяглось із цукроварні вантажне авто і лікар, що приїхав ним, одразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стискові й бруді закралась ця серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновигав безладно по кімнаті, присідав обережненько на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діймало зворушливо.

— Нічого, Миколо. Я виживу, — сказав я просто.

— От і правильно! — обняв він мене, злегка стиснув.

Була думка виїхати зранку, але він закомандував рушати негайно, дарма що заходила ніч і пускався дощ. Нема ради, раз він так хотів, тим більше, що тут уже подав переконливі докази. На мене зодягли кожуха, посадовили до кабіни, і дальша путь, сповнена різних перешкод та пригод, полишилась мені, як довга хвороблива маячня. Опритомнів я на кілька хвилин у якійсь білосніжній кімнаті, де сяяла електрика і на скляних поличках сліпучо виблискували хірургічні інструменти. Потім, випивши ліки, знову потонув у туманному хаосі. А потім, вернувши з далекої далечини, ясно зрозумів, що за вікнами вже тече сірий ранок і я самотньо лежу в перев’язній палаті завідської лікарні.

Ще не встиг я зібрати як слід своїх думок, коли це скрадливо прочинилися двері і навшпиньках увійшли Хвильовий, Бичок, лікар, санітарка. Лікарський огляд скінчився висновком, що стан мій досить задовільний. Вирішили сьогодні ж перевезти мене до лохвицької лікарні, де умови під кожним поглядом були кращі.

Всі незабаром зникли, крім Хвильового. Він щільніше зачинив двері, наблизився до ліжка. Він був чисто поголений, але блідий — цілу ніч не спав. З непохапливих закінчених рухів, із добре вже знаного скупченого виразу було видко, що вчорашнє сум’яття геть одлетіло, що він остаточно опанував себе, підтягнувся, став над ситуацією. Він поклав мені руку на чоло й спитав:

— Як чуєтесь? Лікар лікарем, але як ви самі, по правді кажучи, себе почуваєте?

— Погано. Морально погано. Бо коли б не я... коли б я не підбив вас на цю спільну подорож, не мали б ви тепер клопоту й працювали б собі...

— Не смійте, — гукнув він, насупившись, і затулив мені рота. — Не смійте, якщо ви справді друг.

І він докірливо похитав головою, суворо по-батьківському погрозив мені пальцем. Нє питаючи, діловито оглянув мій одяг, вийняв портфельку з документами та грішми. Документи акуратно склав, зробив окремо їхній список. Гроші точно порахував і додав пачку своїх власних.

— Та що ви? — спробував я заперечити.

— Все в порядку, — владно перебив він і звелів мовчати.

— Оцей список і рахунок лишаю при вас отут у кишені. А портфельку передаю лікареві під його відповідальність. Так надійніше, не обікрадуть. Сам я через годину їду до Харкова і негайно організую справу, щоб вас перевезли до харківської лікарні... звичайно, якщо дозволить ваш стан.

— Слухайте, Миколо, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— Злякався, значить? Ех, ти!.. А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце "ти", бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на "ви".

— Значить, так... запам’ятаємо, значить.. Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам на це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтесь далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір всьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте. А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалось передусім в очах, у великих, многомовних, пломенистих очах.

— Правда, — зупинився він на хвилинку застережливо,— бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що приречe великий обов’язок. І якраз ми, а також всі ті, що з

нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш за все зберегти себе фізично. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Конче жити. За всяку ціну жити. Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч в даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам скажу: ви переможете. Я вас запевняю: ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упокорюваний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка пригода на моєму шляху і що я, хоч би там що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна таємниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її одкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень 1943 р.